

80 гадоў

11
2004

штомесячны
навукова-
педагагічны
часопіс

НАРОДНАЯ АСВЕТА

В. С. Болбас,
 прарэктар па вучэбнай рабоце Мазырскага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта,
 кандыдат педагагічных навук,

І. С. Сычова,
 аспірант кафедры педагагікі

Маральна-выхаваўчы патэнцыял народнага гумару

Этнапедагагіка як самаразвіваючая сістэма выпрацавала шматлікія метады і прыёмы ўздзеяння на індывіда, у тым ліку нетрадыцыйныя. Асноўнай крыніцай для іх пазнання з'яўляецца вусная народная творчасць. Напоўненасцю выхаваўчымі ідэямі характарызуюцца многія прыказкі, прымаўкі, сацыяльна-бытавыя казкі. Да іх далучаюцца такія фальклорныя творы невялікага памеру, як жарты, анекдоты, гумарэскі. Даследчыкі спраядліва лічаць іх вышэйшымі формамі праяўлення маральнай самасвядомасці народа. Гумар і сатыра, уласцівыя жартам і анекдотам, дапамагаюць па-новаму, у нечаканым ракурсе праявіцца нацыянальнаму характару, садзейнічаюць раскрыццю педагагічных ідэй, своеасаблівай філасофіі народнага выхавання.

Выкарыстанне сатырычна-гумарыстычных твораў для выхаваўчага ўздзеяння на асобу можна параўнаць з доказам тэарэмы ад адваротнага. Ужываючы метады адмоўнага, а не станоўчага прыкладу, засяроджваючы ўвагу на маральных заганых, педагогі з народа дабіваліся значных поспехаў у выхаванні. Выхаванец, нібы прымяраючы камічную сітуацыю на сябе, імкнуўся не паўтарыць яе ў рэальным жыцці, што садзейнічала фарміраванню правільнай лініі паводзін, засваенню адпаведных норм этыкету.

Успрыманне шэрага сатырычна-гумарыстычных твораў патрабавала развіцця інтэлекту, пачуцця гумару, самакрытычнасці, таму было разлічана на моладзь і дарослых. Агульнавядома, што ў дачыненні да падлеткаў прамое маральна-выхаваўчае ўздзеянне часта малаэфектыўнае, сустракае пратэст. Выхаванне пажадана арганізоўваць такім чынам, каб падлетак не ведаў, што яго «выхоўваюць», таму павялічвалася выхаваўчая значымасць жартаў, анекдотаў, гумарэсак, дзе мараль схавана ў падтэксце. У народзе разумелі, што часам вострае, дасціпнае слова здольна аказаць большае ўздзеянне, чым шматгадзінная маральная пропаведзь. Іронія, гумар, гратэск, камізм сітуацый і камізм характараў у дадзеным выпадку выступаюць важнымі элементамі выхаваўчага ўздзеяння.

Галоўнай каштоўнасцю грамадства лічылася дружная, працавітая і мнагадзетная сям'я, таму рэкамендавалася сур'ёзна ставіцца да заключэння шлюбу. Даступнымі сродкамі з дапамогай гумару і сатыры народныя

педагогі і псіхалагі-практыкі перасцерагалі ад памылкі пры выбары пары. Напрыклад, героя анекдота «Круглае слоўца» сваты марна стараліся навучыць этыкету: «Як зайдзеш у хату, рукі з кішэняў вымі, падумай дый скажы што-небудзь такое, ведаеш, круглае, каб і дзеўцы спадабалася, і бацькам яе» [1. С. 155]. Жаніх зрабіў як навучылі, але на свой лад. Паважна ходзячы па хаце, прыпамінаў што-небудзь круглае: «Кола..., Пярсцёнак..., Абруч..., Сіта...» Такая гаворка, па зразумелых прычынах, не прыйшла да спадобы бацькам нявесты і сватам «далі ад варот паварот». У сатырычных творах «Картавыя дочки», «Шыла ў мяху не ўтоіцца», «Мантулю, кот пячэнне мянтуе» высмейваюцца дэфекты вымаўлення, адзначаецца іх сувязь з разумовым развіццём. Усё гэта, у рэшце рэшт, падштурхоўвала юнакоў і дзяўчат працаваць над сабой, імкнуцца да большай ступені развіцця.

Трэба сказаць, што ў цэлым народ пазбягаў іранізаваць над фізічнымі недахопамі, але строга ацэньваў асобу, калі справа ішла аб стварэнні маладой сям'і, будучай адказнасці за нараджэнне і выхаванне дзяцей. Лічылася, калі да наступлення паўналецця юнак ці дзяўчына не навучыліся правільна гаварыць, лагічна мысліць і выказваць свае думкі, то ў іх слаба развіты маральна-валявыя якасці, невысокі інтэлектуальны ўзровень, а гэта з'яўляецца сур'ёзнай перашкодай для авалодання працоўнай дзейнасцю, якая была надзвычай важнай для забеспячэння матэрыяльнага дастатку.

У народнай педагогіцы беларусаў сфарміравалася ўстойлівае перакананне, што трэба пачынаць маральнае выхаванне з самага ранняга ўзросту, закладваючы яго асновы яшчэ да нараджэння, шляхам ахоўна-засцерагальнай магіі. Надавалася ўвага паводзінам і настрою будучай маці, яе добразычлівасці, спакою, умению радавацца жыццю і мець пачуццё гумару. Існавала думка, што маральныя якасці маці, бацькі і акружаючых, іх учынкі, выказванні, нават знешні выгляд уздзейнічаюць на фарміраванне асобы будучага чалавека, вызначаюць яго далейшы лёс і паводзіны. Жыццё цяжарнай жанчыны рэгламентавалася шэрагам маральна-этычных прадпісанняў: забаранялася хлусіць, красці, сварыцца з кім-небудзь, зайздросціць, глядзець на нябожчыкаў, на бойкі (сёння гэта тычыцца тэлебачання), на людзей з фізічнымі і

псіхічнымі недахопамі, а таксама наносіць шкоду прыродзе: разбураць птушыныя гнёзды, забіваць гадзюк і жаб. Этнографам вядомы перасцярогі браць або перадаваць з агню што-небудзь голымі рукамі, бо дзіця можа вырасці злодзеем, будзе красці, нібы з агню хапаць; надзяваць мужчынскае адзенне — можа нарадзіцца двухполым ці ў будучым змяніць пол; вітаць людзей з ежай у роце — будзе шапялявіць і інш. Эксперыментальныя даныя біёлагаў і псіхолагаў пацвярджаюць выключную важнасць уплыву класічнай музыкі на самых ранніх этапах фарміравання чалавека для яго далейшага станаўлення як часткі прыроды і соцыуму. Ва ўсе часы маці з нецяргеннем чакалі першай усмешкі свайго дзіцяці — важнага паказчыка інтэлектуальнага і эмацыянальнага развіцця, што ўлічваецца і медыцынай. І дарослыя, як бы ні былі заклапочаны, пераўвасабляюцца ля калыскі: стараюцца часцей усміхацца немаўлятам, забаўляць іх. Такія паводзіны з'яўляюцца ўстойлівай часткай выхаваўчай традыцыі, падмацаваныя інстынктам, яны трывала замацаваліся ў культуры і перадаюцца наступным пакаленням.

Па назіраннях спецыялістаў, разуменне гумару і сатыры становіцца даступна дзецям у канцы чацвёртага года жыцця, але ў фальклоры прабліскі-залацінкі гумару можна заўважыць і ў творах для самых маленькіх: калыханках, пацешках, забаўлянках. Напрыклад, героем шэрага калыханак з'яўляецца кот, якому мышы ад'елі хвост. У забаўлянках з гумарам расказваецца пра бабак, якія пабіліся за каўбасу і цягаюць адна адну за касу, што, вядома, прызначана выклікаць усмешку, мае маральна-выхаваўчы падтэкст.

Насычанасцю камічнымі сітуацыямі вылучаюцца многія дзіцячыя песні «Камар лазню тапіў», «Як паставіў верабейка на сметнічку хатку», «Дуб да дубу пахіліўся» і інш. У апошняй, напрыклад, расказваецца пра няўклюду-камара, які зваліўся з дуба і пабіў сабе бакі і калені, галаву. Яго ратуюць дзве мужы, а неўзабаве адбываецца вяселле камара з мушкай-зелянускай, якая, паводле песні, не ўмее ні прасці, ні ткаць і не ведае, у што камара адзяваць. У асобную групу вылучаюцца дзіцячыя песні «Пра казла», у якіх высмейваюцца такія адмоўныя рысы характару, як самаўпэўненасць, зазнайства, няўдзячнасць і палахлівасць. Фанабэрысты казёл жыве ў добрай бабулі на ўсім гатовым, апынуўшыся ж у лесе, траціць усю сваю пыху, бо баіцца не толькі ваўка і лісы, але і шэранькага зайкі, і ўласнага ценю.

У фальклорных творах выпрацаваны пэўны маральна-выхаваўчы стэрэатып: хітрая ліса, дужыя, але недалёкага розуму воўк і мядзведзь і інш. У вобразах жывёл, птушак, насякомых увасабляюцца асобныя стануўчыя ці адмоўныя рысы характару людзей, фарміруюцца пачуццё гумару і назіральнасць, уменне супастаўляць з'явы навакольнай прыроды і чалавечыя ўзаемаадносіны, сцвярджаюцца традыцыйныя жыццёвыя прыярытэты: працавітасць, сумленнасць, сціпласць, узаемадапамога.

Адмысловымі сродкамі народнай педагогікі, якія дапамагаюць пазбегнуць канфліктаў паміж малымі і дарослымі, можна лічыць дакучныя казкі. Яны маюць кальцавую будову, могуць бясконца паўтарацца і прызначаны для таго, каб без крыўды, з гумарам, спыніць надакучлівыя просьбы дзіцяці расказаць казку. Такія творы з задавальненнем выконваюць і самі дзеці, што развівае пачуццё рытму, памяць і ўяўленне, дапамагае захаваць добры настрой.

Свайёй сатырычнай накіраванасцю сярод дзіцячага фальклору вылучаюцца дражнілкі, якія непасрэдна скла-

даюцца і выконваюцца дзецьмі ў працэсе ўзаемаадносінаў: «Гладкі — пёк аладкі», «Параска — у языку траска» [2. С. 382]. Дражнілкі з'яўляюцца сродкам уздзеяння з боку аднагодкаў, а не дарослых, што павышае іх эфектыўнасць, напрыклад, карэктіруе праяўленае сквалнасці, самаўпэўненасці, гультайства, празмернага распешчвання і г. д. Складаючы самастойна невялікія рыфмаваныя творы, дзеці вучацца быць дасціпнымі, назіральнымі, практыкуюцца ва ўменні адказваць на насмешку словам, а не кулакамі, засвойваюць важны ўрок: чым эмацыянальней рэагуеш — тым больш дражняць, што фарміруе ўменне авалодваць пачуццямі.

Нельга не заўважыць, што шэрагу дражнілак уласціва грубасць, натуралізм, высмейванне не толькі маральных заган, але і фізічных недахопаў. Гэта па зразумелых прычынах непажадана, асуджаецца выхавальнікамі і бацькамі, але тым не менш намаганні дарослых не могуць поўнаасцю пазбавіць дзяцей ад схільнасці даваць адзін аднаму мянушкі, праяўляць агрэсіўнасць або ў дашкольным узросце калекцыяніраваць і ўжываць дрэнныя словы. Гэта ўзроставыя прыступкі дзяцінства, якія адлюстроўваюць супярэчлівую маральную прыроду чалавека і без якіх немагчыма фарміраванне маральна-валевых якасцей асобы. Мудрасць народнай педагогікі бачыцца ў паслядоўным выкарыстанні прынцыпу прыродазгоднасці выхавання: прызнанне за такімі з'явамі, як дражнілкі і мянушкі, права на існаванне, а не іх забарона.

Спрадзеву па суседству з беларусамі жылі прадстаўнікі іншых нацыянальнасцей, што патрабавала гнуткасці ад сістэмы выхавання. Своеасаблівым урокам народнай педагогікі маральна-этычнага плана можна лічыць анекдоты пра цыганюў, яўрэяў, палякаў, немцаў і інш. У сатырычных творах раскрываюцца ў першую чаргу адмоўныя рысы іх характару: схільнасць да крадзяжу, пустой пахвальбы, хітрасць, сквалнасць, імкненне да матэрыяльнага дабрабыту за кошт працы іншых. Такія апавяданні перасцерагалі ад залішняй даверлівасці, прастадушша, шчодрасці, чым карысталіся несумленныя людзі. Даступнымі сродкамі этнапедагогіка карэктывала нацыянальны характар, закладваліся асновы этнапсіхалогіі, якая паспяхова развіваецца і сёння, аказвае значны ўплыў на распрацоўку тэарэтычных асноў маральнага выхавання, даследаванне менталітэту.

Калі разглядаць маральныя заганы, якія найбольш асуджаліся народнай педагогікай беларусаў, то гэта, безумоўна, лянота, гультайства, няўменне і нежаданне працаваць як фізічна, так і над сваім духоўным самаўдасканаленнем. Можна сказаць, што ў сістэме народнага выхавання лянота лічылася не толькі асобным недахопам, але асноўнай прычынай большасці маральна-этычных праблем, нешчаслівага сямейнага жыцця. Напрыклад, у анекдодзе «Гультайка» адназначна сцвярджаецца: «Цяжка для чалавека прыдумаць большае пакаранне, як у жонкі даць яму гультайку» [1. С. 133]. Выхавальнікі з народа былі цвёрда перакананы ў перавазе працавітасці, без якой жыццё індывіда і грамадства ўвогуле не можа быць наладжана. Нашы продкі, у асноўным занятыя карпатлівай сялянскай працай, у настойлівасці і працавітасці не саступалі іншым народам і з поспехам маглі б паспрачацца з японцамі, якіх сёння справядліва называюць «трудогалікамі». Але на пэўных этапах сацыяльна-гістарычнага развіцця, калі праца на зямлі перастала высока ацэньвацца ў грамадстве, не заўсёды заахвочвалася ў ямі, і бацькі ў асноўным перасталі

рыхтаваць дзяцей да сялянскай працы, вучыць традыцыйным рамёствам, бо звязвалі іх будучыню з гарадскім жыццём, гэта каштоўная рыса характару падверглася дэфармацыі. І цяпер перад маральным выхаваннем стаіць задача абвясціць працавітасць асноўным набыткам чалавека і грамадства, паколькі вядома, што нават станоўчыя звычаі і якасці без трэніроўкі страчаюць эфектыўнасць і патрабуюць узнаўлення. Любоў да працы, настойлівасць і ўпартасць у дасягненні пастаўленай мэты не перадаюцца генетычна, іх неабходна выхоўваць у кожным наступным пакаленні, замацоўваць у светапоглядзе.

У пераважнай большасці беларусы з'яўляліся беражлівымі людзьмі, якія ведалі цану заробленаму. А герой анекдота «Разумны хлопец» ва ўменні берагчы кожную капейку мог бы скласці канкурэнцыю сусветна вядомым габраўцам, героям балгарскіх народных анекдотаў. Янук несучешна плача па згубленай капейцы, атрымаўшы яшчэ дзве, працягвае плакаць. Логіка відавочная: «як бы не згубіў гэтай капейкі, дык меў бы ўжо тры» [1. С. 220]. Гэта дабразычлівы гумар у дачыненні да падлетка, але ён саступае месца з'едліва-грубаму сарказму, калі размова ідзе пра спрытнюг, якія, згодна прыказцы, за капейку роднага бацьку прададуць.

У народнай педагогіцы існавала перакананне, што любая рыса характару, калі яна пераўзыходзіць меру, вядзе да маральнай дэградацыі асобы. З гэтых пазіцый асуджаліся ўпартасць і сварлівасць. Вышэйшай формай асуджэння можна лічыць алегарычнае параўнанне адмоўных маральных якасцей асобы чалавека з жывёлай: «як коршак», «як кручаны сабака»; пра п'яніц, якія гублялі чалавечы воблік, было сказана: «як свіння». Алегорыя, шырока вядомая ў фальклору, выкарыстоўвалася як выхаваўчы прыём народнай педагогікі, рабіла яе вобразнай, даступнай і дарослым, і дзецям.

Педагагічныя ідэі беларускага народа грунтаваліся на прынцыпах гуманізму і прыродазгоднасці выхавання, асуджалі зласлоўе, брыдкаслоўе, ужыванне праклёнаў у дачыненні не толькі да людзей, але і да жывёлы, усяго жывога. У народным разуменні ўчынак і слова былі амаль тоеснымі. Праклён як сродак перавыхавання выкарыстоўваўся толькі ў выключных выпадках, адпавядаў замове, рытуальнаму дзеянню, не прымяняўся ў дачыненні да дзяцей. У індывіда фарміравалася разуменне цеснай узаемазвязі слова, справы, чалавечага лёсу і законаў прыроды, іх гарманічнае адзінства.

Універсальным сродкам выхавання і захавання нацыянальнай адметнасці было і застаецца роднае слова. У крытычныя моманты гісторыі яго неаднойчы прыходзілася абараняць. Смех, у адрозненні ад мовы, нельга было забараніць, таму ён з'яўляўся важным фактарам патрыятычнага выхавання, дапамагаў народу выстаць супраць экспансіі чужой мовы, культуры і традыцый. Герой народных інтэрмедый, жартаў і анекдотаў, як правіла, робіць выгляд, што не разумее «панскую гутарку», парадзіруе яе. Усе загады і пытанні па-польску мужык ігнаруе, а прымусіўшы пана перайсці на беларускую мову, выяўляе розум і кемлівасць. Асуджальныя адносі-

ны характэрны і да аднавяскоўцаў, якія адракліся ад роднай мовы. У анекдодзе «Мовы не забыўся» выяўлена народнае разуменне білінгвізму: «Хоць мовы не забыўся, а то Зоська пабывала з месяца у горадзе, прыехала, то ўжо не жаха гузік, а пугалавіца» [1. С. 174].

У гумарыстычна-сатырычных творах дасціпна высьмейваюцца дактары-шарлатаны, чыноўнікі-хабарнікі, а таксама ілжэвучонасць, празмерная амбіцыёзнасць адукаваных невукаў. Асуджаюцца прымушова метады навучання ў дарэвалюцыйнай школе: настаўнік прыраўноўваецца да гадзінніка, які толькі «ходзіць і б'ець». Даставалася не толькі чыноўнікам і шкалярам, але і выхадцам з сялянскага асяроддзя, якія адышлі ад спрадвечных занятаў, але розуму са школьнай ці нават вышэйшай навукі не набылі: «Паляшущая лаціна», «Аб хлопцу, вельмі разумным». «Ён такі пісьменны, такі навучаны, такі разумны, што за розумам і свету не бачыць» [3. С. 93] — гаварылі простыя людзі пра тых, хто, нягледзячы на тэарэтычную вучонасць, не разумее сялянскай працы і з'яўнавакольнай прыроды.

У народнай педагогіцы цаніліся не шматслоўе і пустазвонства і нават не столькі адукацыя, колькі здаровыя практычны розум, здольнасць з першага погляду беспамылкова ацаніць інтэлектуальна-маральны ўзровень чалавека, выявіць яго сапраўдную годнасць.

Здольнасць народа жартаваць і разумець гумар сведчыць аб здаровым маральным стрыжні, самакрытычнасці, высокім выхаваўчым патэнцыяле. Не выпадкова многім жартам і анекдотам уласцівы першачарговы сатырычны, а менавіта маральна-выхаваўчы змест. Грубасці, чэрствасці і нявыхаванасці супрацьпастаўляюцца жыццёвая мудрасць, педагагічны такт і добразычлівы гумар, што сведчыць аб далікатнасці, гуманістычным падыходзе да выхавання чалавека.

Клопат пра састарэлых бацькоў і павага да іх — гэта аксіёма народнай педагогікі, якая грунтавалася на нормах маралі і строгіх патрабаваннях звычайнага права. Асновай сям'і былі бацькі, старэйшыя ў сям'і, а не дзеці, як гэта часта назіраецца цяпер. З такога характару выхавання і трэба зыходзіць, ацэньваючы традыцыйныя педагагічныя ідэі беларускага народа.

Сёння зварот да народнай творчасці і педагагічных традыцый набывае асаблівую актуальнасць. Масавая культура прапануе безліч забаўляльна-камедыйных фільмаў, тэлеперадач, друкаванай прадукцыі, якія далёка не заўсёды маюць станоўчы маральна-выхаваўчы змест. Гэта стварае цяжкасці ў выхаванні і прымушае часцей звяртацца да ўласных здабыткаў. Аб іх захаванні і запатрабаванасці сведчаць сатырычная творчасць беларускіх пісьменнікаў, запісы народных анекдотаў, зборнікі гістарычных здарэнняў і анекдотаў, развіццё на Беларусі школьнага і народнага тэатраў, дзе ставяцца п'есы, у якіх адлюстраваны нюансы душы народа, нярэдка сацыяльна прыніжанага, але заўсёды самакрытычнага, дасціпнага і крыху іранічнага, замаскіраваўшага за знешняй грубасцю і праставатасцю гумару свае высокія маральныя прынцыпы і патрабаванні.

ЛІТАРАТУРА

1. Жарты, анекдоты, гумарэскі / Склад. А. С. Фядосік. Мн.: Навука і тэхніка. 1984.
2. Дзіцячы фальклор / Рэд. К. П. Кабашнікаў. Мн.: Навука і тэхніка. 1972.
3. Сержпутоўскі А. К. Казкі і апавяданні беларусаў-палешукоў. Мн.: Універсітэцкае. 1999.